

է թափանցում հռոմեական ազդեցությունը և այստեղ ձևավորվում է ուշ անտիկ գծեր անհեղող մշակույթը, որին հաղորդակից և մասնակից է լինում նաև Հայաստանը:

2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքացիություն: Երկրի մշակութային վերելքի ցայտուն արտահայտություններից մեկը ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացումն էր:

Հայ ճարտարապետական մտքի գոյացման ու դրսևորման հիմնական օջախները եղան Երվանդունիների ու Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանում Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում վեր խոյացած քաղաքները: Հնագույն քաղաքների ու առանձին բնակավայրերի զարգացմանը և այնտեղ շինարարական կյանքի կազմակերպմանը զուգընթաց, մեծ ծավալ է ստանում նոր քաղաքների շինարարությունը: Քաղաքաշինության արմատները հին Հայաստանում մեղ տանում են նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանը: Մի շարք հայկական քաղաքներ, օրինակ՝ Վանը, Արմավիրը, Երևանը, իրենց արմատներն ունեն ուրարտական քաղաքների, համապատասխանաբար, Տուշպայի, Արգիշտիխինիլիի, Էրեբունիի մեջ: Առանձնապես հատկանշական է Արմավիր-Արգիշտիխինիլիի օրինակը: Ուրարտական վարչական կենտրոնի վրա աճած Արմավիրը ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաքն է դարձել, այլև շարունակել է Արգիշտիխինիլիի նման լինել վրոնական կենտրոն: Այստեղ կառուցվել է արևակի, լուսնի և հայոց թագավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը¹, որի շրջապատում սոսինների սրբազան պուրակի տերևների սոսավյունին համեմատ արվում էին գուշակություններ:

Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան ընդգրկել է այժմյան համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլուրի և նրա շրջապատի զգալի տարածությունը: Միջնաբերդը արտաքինից ներառվելով ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական ամուր կառուցվածքի մեջ, ներսում ունեցել է հասարակական ու տնտեսական բազմաթիվ շենքեր:

Արմավիրը դարձել է երկրի ճարտարապետական արվեստի խոշորագույն օջախներից մեկը, և իբրև այդպիսին սշանակալից դեր կատարել հայկական ճարտարապետության կազմավորման գործում²: Շինարարական կյանքը այստեղ ընթացել է գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ:

Արմավիրի հետ մեկտեղ Հայաստանում զարգացել են և տասնյակ այլ քաղաքներ (Արշամաշատ, Արկաթիակերտ, Զարհավան, Զարիշատ և այլն), որոնց մեծ մասի ճարտարապետական կերպարը տակավին անհայտ է մնում: Որոշ պատկերացում կարելի է ստանալ մ. թ. ա. III դարում հիմնադրված Եր-

1 Տե՛ս Խաչենացի, Ա, Ը:

2 Տե՛ս Ալ. Սանիկյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 216

վանդաշատ քաղաքի մասին, մասամբ ըստ Խորենացու հաղորդումների³, մասամբ ըստ բուն քաղաքի մնացորդների: Գետնի երեսին մինչև օրս պահպանված որձաքարի հնագույն պարսպատների, կառուցվածքների խոշոր խմբերի ու առանձին շենքերի մնացորդներն անգամ որոշակիորեն ցույց են տալիս ժամանակին նրա ունեցած պաշտպանական ամրակուռ սիստեմի, մեծածավալ շինարարության և այդ շինարարության մեջ տեղ գտած կառուցողական բարձր տեխնիկայի առկայությունը:

Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետության ու քաղաքաշինության զարգացման աստիճանը առավել ճշմարտացի ընկալելու տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում II դարում (մ. թ. ա. 180—170) ստեղծված նոր մայրաքաղաքը: Այն կառուցվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ ուր Մեծամոր գետը միանում էր Արաքսին, իր հիմնադիր Արտաշես Ա-ի անունով կոչվեց Արտաշատ:

Մատենագրական վկայությունները հայտնում են, որ Արտաշատը կառուցվում է բլուրի վրա⁴, «...գետածոցում, որը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը բացի պարանոցի մասից, գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակվում է խրամով և պատվարով»⁵: Ընդ որում ուշագրավ է այն տեղեկությունը, ըստ որի քաղաքի տեղի ընտրությունը և նրա պաշտպանական սիստեմի ստեղծումը կատարվում է նախօրոք մշակված նախագծային մտահղացման հիման վրա⁶:

Հզոր բերդ լինելու հետ մեկտեղ, Արտաշատը եղել է երկրի մշակութային ու տնտեսական կյանքի կենտրոնը: Ժամանակակիցները խոր ակնածանքով այն կոչում են «գեղեցիկ շինված... թագավորանիստ քաղաք»⁷, «Մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք», «Հայաստանի Կարթագեն»⁸:

Քաղաքը ուներ արքունի շքեղ ապարանք, հավանաբար և ամֆիթատրոն⁹, բնակելի, պաշտամունքի ու հասարակական տարբեր նշանակության բազմաթիվ կառուցվածքներ:

Որոշ ժամանակ անց, մ. թ. ա. 80-ական թվականներին Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում, ժամանակակից Ֆարկին քաղաքի տեղում, հիմնադրվում է մի նոր մայրաքաղաք, որը Տիգրան Բ թագավորի պատվին անվանվեց Տիգրանակերտ: Նոր մայրաքաղաքը կառուցվելով Հայկական Տավրոսի ստորոտի բնական, «պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղանքում»¹⁰, ուներ մինչև 50 կանգուն (մոտ 25—26 մետր) բարձրության և չափազանց մեծ լայնության պարսպատերով ստեղծված պաշտպանական մի հզոր սիստեմ:

³ Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ:

⁴ Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ:

⁵ Strabo, XI, 14, 6, նաե՛ 2. Մանեղյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 120—121:

⁶ Տե՛ս Plut., Luc., 31, 5:

⁷ Strabo, XI, 14, 6, նաե՛ 2. Մանեղյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 120—121:

⁸ Plut., Luc., 32:

⁹ Տե՛ս Դ. Гоян, 2000 лет армянского театра, I. Театр древней Армении, М., 1952, էջ 53:

¹⁰ 2. Մանեղյան, Տիգրան Բ և Հոմբ, Երևան, 1940, էջ 129:

Պարսպապատերն ունեցել են այնպիսի լայնություն, որ նրանց մեջ տեղադրվել են պահակազորի զինանոցները, արձանները և այլ նշանակություն բաղմամբիվ սենյակներ:

Քաղաքային տերիտորիայի ներսից վեր էր խոյանում պարսպապատ ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը, որի շուրջը միահյուսվում էին իշխանավորների ու ազնվականների դղյակները, բնակելի, պաշտամունքային, մշակութային (թատերական) և հասարակական այլ շինությունները: Թագավորի «հառահեղ պալատը»՝ շրջապատված պարտեզներով, զբոսարաններով, ձկնավազաններով ու որսատեղերով, գտնվում էր քաղաքային պարիսպներից դուրս:

Վաղարշապատը (այժմ էջմիածին) հիմնադրվել է նախկին Վարդգեսավանի տեղում և մ. թ. 163-ին հռչակվել աթոռանիստ քաղաք: Խորհնացին, անդրադառնալով Վարդգեսավանին, նշում է, որ Վաղարշակ Ա-ը այն «...պատեհաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ և անուեհաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք»¹¹:

Քաղաքը, բացի պալատական մոնումենտալ շինություններից, անտարակույս ունեցել է նաև հասարակական, արտադրական, պաշտամունքի և աթոռանիստ քաղաքին արժանի այլ կառուցվածքներ, որոնց մանրամասներից մի քանի բեկորներ բացահայտվեցին էջմիածնի Մայր տաճարի պեղումների ընթացքում: Մայր տաճարի հիմքերի մոտ բացվեց որձաքարի մի խոշոր որմնաքար՝ մետաղե կապերի հետքերով, որը հիշեցնում է Գառնիի ամրոցի անտիկ շրջանի պարսպապատերի որմնաքարերը, իսկ Հռիփսիմի տաճարի որմնամուկների տակ՝ տուֆակերտ շենքի քիվի քանդակազարդ երեք բեկոր, որոնց մշակումը հար և նման է Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասների մշակումներին: Այդ բեկորների զգալի չափերից և նրանց զարդաքանդակման ոճից դժվար չէ կուահել, որ նրանք պատկանել են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի բավականին հարուստ մշակում ունեցող ճարտարապետական մի կարևոր (ամենայն հավանականությամբ՝ պաշտամունքային) կառույցի:

Այսպիսով, թեև բացի Արմավիրում և Արտաշատում տարվող պեղումներից, ոչ մի այլ քաղաք հնագիտական հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, այնուհանդերձ, եղած սուղ տվյալները թեկուզ ամենաընդհանուր ձևով, վերարտադրում են հին հայկական քաղաքների ուրվագիծը¹²: Նշված բոլոր քաղաքների կոմպոզիցիոն գլխավոր կենտրոնը հանդիսացել է միջնաբերդը, որը գտնվելով ռազմա-ամրաշինական տեսակետից բնական անհամեմատ նպաստավոր տեղանքում՝ իշխող դիրք է ունեցել ոչ միայն քաղաքի, այլև այն շրջապատող ընդարձակ տարածության վրա:

Միջնաբերդի բնական ամրությունները մի կողմից ուժեղացվել և լրացվել են արհեստական կառուցումներով (պարիսպ, քաղաքակներ), մյուս կողմից՝

11 Խոռենացի, Բ, ԿԵ:

12 Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս Վ. Հարությունյանի «К вопросу о градостроительной культуре древней Армении» աշխատությունը (տե՛ս 29ԱՀԳ, 1955, № 9, էջ 43—46 և 1956, № 10, էջ 75—88, Իսահ՝ Ա. Սահիճյան, Քասաղի բազմալիզայի ճարտարապետությունը, էջ 190—338):

այդ բոլորը, քաղաքային ամրոցը տեղիտորիայի հետ մեկտեղ, ներառվել են պաշտպանական մի ընդհանուր առավել զորեղ սիստեմի մեջ (ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականությունը ստեղծված հուժկու պարսպապատեր, վերջիններին զուգընթաց բնական կամ արհեստական հունով ընթացող ջուր, խրամներ, փոսեր և այլն)։

Ամրոցներ. Գառնի։ Հին Հայաստանի համար հատկանշական էր բազմաթիվ անառիկ ամրոցների գոյությունը, որոնք բազմիցս հիշատակվել են վերը։ Սակայն այդ բոլորից միայն Գառնին է, որ հանգամանորեն ուսումնասիրված է։

Գառնիի ամրոցը գտնվում է այժմյան Աբովյանի (Կոտայքի) շրջանի Գառնի գյուղի հարավային ծայրամասում։

Գառնիում հայտնաբերված ուրարտական արձանագրությունը խոսում է բերգի խոր հնության մասին. իբրև նշանավոր ամրոց այն գոյություն է ունեցել նաև մ. թ. II—III դարերում¹³, և հանդիսացել է հայկական արքունիքի ամառանոցային նստավայրերից մեկը։ Նրա ռազմա-պաշտպանական հզոր կառույցների վերաբերյալ գրավոր ստույգ տեղեկությունները գալիս են մ. թ. I դարից¹⁴։ Կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև այստեղ գտնված հունարեն արձանագրությունը։ Ըստ այդ արձանագրության, Մեծ Հայքի Տրդատ քաղաքը իր գահակալության 11-րդ տարում (մ. թ. 77) կառուցում է (իմա՝ վերակառուցում է) ամրոցը¹⁵։

Գառնիի կառուցողական աշխատանքների մասին խոսում է նաև հորենացին, սակայն նա Տրդատ Գ-ին (287—332) է վերագրում Տրդատ Ա-ի (66—88) շինարարական գործունեությունը¹⁶։

Վաղ միջնադարի հայ մյուս մատենագիրների մոտ Գառնին հիշատակվում է մերթ իբրև խիստ ամրացված արքունի ամրոց¹⁷, մերթ իբրև քաղաք՝ իր անմատչելի ամրոցով¹⁸, մերթ ուղղակի զորակայան¹⁹։

Ամրոցը լինելով բարձր հրվանդանի վրա, նրա եռանկյունաձև տեղիտորիան՝ հարավային, հարավ-արևմտյան և կիսով չափ արևելյան կողմերից շրջափակված է բնական անմատչելի ուղղաձիգ ժայռերով, իսկ մնացած մասում կառուցվել է 6.00-6.20×6.70 մ չափի տասնչորս աշտարակների և 2.07-2.08 մ լայնության ու ավելի քան 10 մ բարձրության հուժկու պարսպապատերի հաջորդականությունը ստեղծված պաշտպանական մի ամրակուռ սիստեմ։

13 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 20։

14 Տե՛ս Tacit., Annal., XII, 45։ Նաև՝ Հ. Մանեղյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը..., էջ 19։

15 К. В. Тревер, Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., 1949, էջ 20։ Նաև՝ Б. Аракелян, Гарни, I, Ереван, 1952, էջ 62։ Նույնը ընդունում է Ա. Աբրահամյանը, սակայն նա այդ շինարարությունը վերագրում է տաճարի կառուցմանը (տե՛ս Վե՛յմիաճի՛ն, 1947, մարտ-ապրիլ)։ Այդ թվականի դեմ չեն առարկում Գառնիի հունարեն արձանագրությունը հետազոտած անդրադարձած մասնագետները (Գ. Սարգսյան, Հ. Բարթիկյան և Ս. Կրկյաշարյան)։

16 Տե՛ս Խառենացի, Բ, ը։

17 Տե՛ս Փավստոս, Գ, ը։

18 Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 68, 79։

19 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 31, 47։ Նաև՝ Բ. Առաքելյան, Գառնի, պր. 3-րդ, Երևան, 1962, էջ 15—20։

Այն հատվածներում, որտեղ տեղանքի պատճառով հակառակորդը դժվարությամբ կարող էր մոտենալ պարսպապատերին, հետևապես նրա հարձակումը հնարավոր կլիներ ավելի պակաս ուժով ետ մղել, աշտարակները կառուցված են ավելի պակաս թվով, այսինքն՝ ունեն միմյանցից մեծ հեռավորություն, իսկ այն մասերում, որտեղ թշնամին կարող էր համեմատաբար անարգել մոտենալ պարսպապատերին, հետևապես պետք էր, որ ավելի մեծ ուժեր կենտրոնացվեին նրա դեմ, աշտարակները կառուցված են մեծ թվով, այսինքն՝ միմյանցից ավելի մոտ։ Ընդ որում պարսպապատի այս մասում, մուտքից դեպի արևմուտք, 4-րդ և 5-րդ աշտարակները մյուս աշտարակների համեմատությամբ կառուցված են ավելի ներս՝ ստեղծված է արհեստական աղեղ, որի մեջ ներքաշված հակառակորդի ուժերը, ընկնելով աննպաստ պայմանների մեջ, պիտի դառնային առավել հեշտ խոցելի²⁰։

Աշտարակների ձևը ուղղանկյունի է։ Նման կառուցվածքի աշտարակներ գոյություն ունեն նաև հելլենիստական ճարտարապետության այլ կենտրոններում՝ Փոքր Ասիա (Միլետ²¹, Պերդամոն²²), Սիրիա (Բաալբեկ²³, Ջեռաշա²⁴) և այլուր։ Հայկական լեռնաշխարհում ուղղանկյուն ձևի աշտարակներ հանդես են եկել շատ ավելի վաղ՝ առնվազն ուրարտական ժամանակներից (Տուշպա, Արգիշտիխինիլի, Թեյշեբահինի և այլն)։

Ամրոցի պատերը շարված են տեղական կապտավուն որձաքարի սրբատաշ խոշոր զանգվածներով, չոր, առանց շաղախի։ Որմնաքարերը ուղղաձիգ միացումներ չունեն, իսկ հորիզոնական ուղղությամբ իրար են միացված երկաթյա կապերով և երկաթյա կապերի ու քարի հանդիպման խոռոչները լցված կապարով։

Աշտարակներն ունեն երկու տեսակի շարվածք։ Պաշտպանական տեսակետից առավել պատասխանատու մասում (գլխավոր մուտքի մոտ) աշտարակների ամբողջ մակերեսները համատարած շարված են խոշոր քարերով, մնացած բոլոր տեղերում՝ արտաքին պարագծով կառուցված են 1.15—1.50 մ հաստությամբ քարե շրջանակներ և նրանց մեջ է լցված բուտաբեռնոն (կազմված կրից, ավազից, ճեղքված որձաքարից և գետաքարից)։

Պարսպապատերի ընդհանուր կառուցվածքում ակնհայտ են շինարարական մի քանի շրջաններ։ Նախնական կառուցվածքում (մ. թ. ա. III—II դարերում) և առաջին վերակառուցման ժամանակ (մ. թ. 77 թվական) պատերը կառուցված են շինարարական միեկնույն տեխնիկայով, միայն վերակառուց-

²⁰ См. Б. Аракелян, Гарни, I, 1951, էջ 31։

²¹ См. Th. Wiegand, Siebenter vorläufiger Bericht über die von den königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen, Berlin, 1911, էջ 7—8 և այլն։ Նաև՝ М. М. Кобылина, Милет М., 1665, էջ 160—161. „Всеобщая история архитектуры“, М., 1949, т. II, кн. первая, էջ 226, табл. 132.

²² См. А. Conze, Königl. Museen zu Berlin, Altertümer von Pergamon, Berlin, 1913, Band I, Tafeln, Tafel III և այլն։

²³ См. B. Schulz und H. Winnefeld, Baalbek. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis 1905, Erster Band. Berlin und Leipzig, 1921, էջ 19։

²⁴ См. C. H. Kraeling, Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, Connecticut, 1938, էջ 23։ Նաև՝ С. Абамелек-Лазарев, Джераша, СПб, 1897, աղ. XIII։

ման ենթարկված շարվածքի քարերի մշակման որակը որոշակիորեն պիշուժ է նախորդ շրջանին:

Հաջորդ շրջանը ներկայացնում է մոտքի արևելյան կողմից կցված կլոր աշտարակի կառուցվածքը, ուր ի տարբերություն առաջին և երկրորդ շրջանների շինարարական արվեստի, պատերը կառուցված են առանց մետաղակապերի, որմնաքարերի միացման համար գործ է ածված կրաշաղախ: Սակայն, պատի հիմնական կրող մասը նախորդ շրջանների նման հանդիսանում է դարձյալ քարը և ոչ պատի միջուկը:

Պարսպապատերի մյուս վերակառուցումները կատարված են IV դարից Հայաստանում լայն կիրառում գտած շինարարական տեխնիկայով, երբ քարը, ըստ էության, կատարում էր երեսապատման դեր, իսկ պատի հիմնական կրող մասը հանդիսանում է նրա կրաշաղախային միջուկը: Շինարարական նման տեխնիկայով վերակառուցումներ տեղի են ունեցել ընդհուպ մինչև Բագրատունիների և Զաքարյանների ժամանակները:

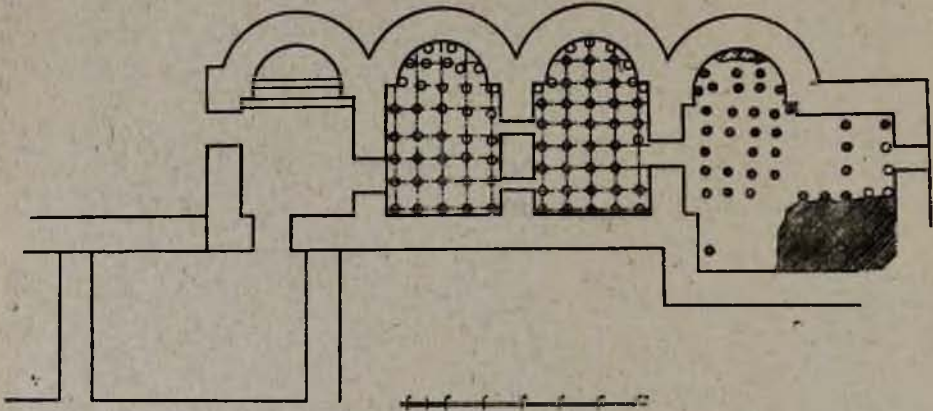
Գառնիի ամրոցի պալատական շենքի դանդիեր

Պալատական շինություններ: Ամրոցի ներսում ստեղծվել է ճարտարապետական կառուցվածքների խոշոր խումբ, որոնցից առաջիմ բացվել են հիթանոսական տաճարի, պալատական շինությունների և արքունի բաղնիքի մնացորդները: Այդ կառույցները համախմբված լինելով ամրոցի եռանկյունաձև տեղանքի հարավային հատվածում, միմյանց նկատմամբ ունեցած դասավորությամբ ու ընդհանուր մտահղացումով կազմել են ճարտարապետական մի ինքնատիպ անսամբլ: Անսամբլի կոմպոզիցիոն կենտրոնը հանդիսացել է տաճարի սյունազարդ կառուցվածքը, որը պլաստիկ ճակատով ուղղված լինելով

նող նյութ օգտագործված է կրաշաղախը: Քարի որմնաշարքերին զուգընթաց, տեղ-տեղ հանդիպում են նաև աղյուսի շարքեր:

Բաղնիք: Բաղնիքի շենքը կառուցված է նույն տեխնիկայով ու նյութերով, ինչ որ և պալատական մյուս շինությունները: Չնայած ծածկի սկզբնական հըշ-զրիտ ձևն անհայտ է, սակայն պեղումների ժամանակ հայտնաբերված ծեփի կորագիծ բեկորները ցույց են տալիս, որ այն ըստ երևույթին ունեցել է թաղա-կապ (թերևս գմբեթաձև) տեսք:

Հատակագիծն ունի միևնույն ուղղությամբ միմյանց հաջորդող չորս սեն-յակներից կազմված հատակ հորինվածք: Սենյակների դեպի հարավ-արևելք ուղղված պատերը արտաքինից ունեն կորագիծ, ներսից պայտաձև կամ կիսա-շրջանաձև տեսք:

Գտնիի ամբոցի անտիկ բաղնիքի հատակագիծը

Առաջին սենյակը, ինչպես շենքի ողջ հորինվածքում գրաված դիրքով, այնպես էլ ներքին առավել հարուստ մշակումով (խճանկարով զարդարված հատակ, կորագիծ խորշի մեջ զետեղված ջրի ավազան և այլն), պետք է եղած լինի բաղնիքի նախասրահը՝ հանգստի սենյակը: Երկրորդ և երրորդ սենյակ-ները թե՛ չափերով և թե՛ հատակագծային ձևով հար և նման են միմյանց և ան-տարակույս լողարաններ են: Երկրորդը ծառայել է սառը ջրով լողանալու հա-մար, իսկ երրորդը՝ գոլ լողարան²⁷: Երրորդ սենյակի կիսաշրջանաձև խորշի հատակը նույնպես ծածկված է եղել խճանկարով:

Չորրորդ սենյակը ըստ էության բաղկացած է երեք մասից: Մի մասը, որն անմիջապես հաջորդում է սառը և գոլ լողասենյակներին և իր չափերով ու ձե-վով նման է նրանց, անտարակույս եղել է տաք ջրով լողանալու սենյակը: Են-թադրվում է, որ երկրորդ մասում (հյուսիս-արևմտյան հատված) եղել է բաղ-նիքին անհրաժեշտ ջրամբարը²⁸, իսկ երրորդ (հարավ-արևմտյան) մասի հատակի տակ գտնվել է կրակարանը, ջուրը տաքացնելու համար:

²⁷ Կամ գուցե առաջին սենյակի կորագիծ ավազանը ծառայել է սառը ջրով լողանալու համար, իսկ երկրորդ և երրորդ սենյակները եղել են գոլ լողարաններ (տե՛ս Գ. Ա. Կուրաչյան. Памятник коммунальной техники древней Армении—баня в крепости Гарни, ИФЖ, 1959, № 2—3. էջ 265—280):

²⁸ Տե՛ս Ե. Արաքելյան, Գարնի, II, Երևան, 1957, էջ 23:

Գառնիի ամրոցի հատակագիծը

Բաղնիքի ջեռուցումը իրականացվել է այսպես կոչված հիպոկաուստի միջոցով: Լոգարանների հատակները կառուցվել են բաղնիքի սյունիկների վրա հենված աղյուսի սալերից: Կրակարանից եկող տաք օդը և ծուխը, անցնելով այդ սյունիկների արանքներով, նախ տարածվել են տաք ջրով լոգարանի հատակի տակ, ապա մի ձեռք բացվածքի միջոցով՝ զգալիորեն պակասած

ջերմությամբ, անցել են գոլ լոգարանի հատակի տակ և հետո՝ թողորովին նվազած ջերմությամբ, անցնելով երկու առավել փոքր անցքերով՝ հասել սառը ջրով լոգարանի հատակը, Այսպիսով, նախ, ջերմության ոչ մի կորուստ տեղի չի ունեցել և ապա՝ լոգարանները ջերմություն են ստացել ըստ անհրաժեշտության:

Գառնիի ամրացի բաղնիքի շինությունն սիսեմը

Ջեռուցման այս սխեմամբ լայնորեն կիրառվել է հռոմեական բաղնիքներում, ինչպես և Փոքր Ասիայում, Սիրիայում, Սև ծովի հյուսիսային ափերին, Կովկասում և այլուր: Անտիկ շրջանից այն անցել է միջին դարերին և հանդես եկել նաև միջնադարյան Հայաստանում (Դվին, Զվարթնոց, Անի, Անբերդ և այլն):

Գիտական-գեղարվեստական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նախասրահի խճանկարը²⁹:

Ինչպես խճանկարի սյուժեն, ոճային ու գունային առանձնահատկությունները, այնպես էլ շենքի ճարտարապետական ձևերն ու ընդհանուր մտահղացումը հիմք են տալիս բաղնիքի ամբողջ կառուցվածքը համարել ամենաուշը III դարի վերջի գործ³⁰:

²⁹ Տե՛ս նորևս:

³⁰ Բ. Արաքեյան, Գարնի, II, էջ 38: Նաև՝ Գ. Կիրակոսյան, Памятник коммунальной техники древней Армении—бани в крепости Гарни, էջ 280:

Ժողովրդակամ տներ: Քսենոփոնը Հայաստանի արևմտյան հատվածում հանդիպում է բնակավայրերով շրջապատված «դելյակ-ամրոցների», ուր տների զգալի մասը ունեին աշտարակներ, իսկ արևելյան մասում՝ երդիկավոր գետնափոր տներով: Ըստ երևույթին այս վերջինների համար նախատիպ են հանդիսացել Հայկական լեռնաշխարհի այսպես կոչված «հսկայի տները»՝ երդիկավոր դոմենները, իսկ իրենք էլ օրինակ են դարձել հայկական ժողովրդական երդիկավոր տան համար:

Տաճարներ, մեհյաններ: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև մեհենական բազմաթիվ կառուցվածքներ ու ճարտարապետական առանձին խողոր խմբեր, որոնք, երկրում քրիստոնեական կրոնը պետական հռչակելու ժամանակ, հեթանոսական մշակույթի մյուս հուշարձանների հետ գրեթե ամբողջությամբ կործանվել են:

Միայն բացառիկ դեպքերում առանձին մեհյաններ ենթարկվել են մասնակի ձևափոխությունների և օգտագործվել իբրև նոր պաշտամունքի անդրանիկ տաճարներ:

Մատենագրական կցկտուր վկայությունների հիման վրա, մեհենական այդ կառուցվածքներից մեզ հայտնի են Արմավիրի՝ Արեգակի, Լուսնի և թագավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը, Անի-Կամախի՝ Արամազդի պաշտամունքին նվիրված տաճարը (որի կառուցումը վերագրվում է Տիգրան Բ-ին)³¹, Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի Անահիտի մեծահռչակ տաճարը³², Աշտիշատի՝ Անահիտի, Աստղիկի և Վահագնի տաճարների խումբը³³, Արտաշատի և Անձեակցյաց երկրի Դարբնաց քարի Անահիտի տաճարները³⁴, Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղի Միհրի տաճարը, Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում կառուցված՝ Նանեի տաճարը, Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղի Բարշամիի տաճարը, Երազամուլյն ավանի Տիրի տաճարը³⁵, Տարոնի Քարքե լեռան տաճարները³⁶, Բադրեանդի Բագավան կամ Դիցավան ավանի տաճարը³⁷, Բապարանի տաճարների խումբը³⁸ և այլն:

Պաշտամունքի հայկական անդրանիկ կառուցվածքների կազմավորման համար մեծ նշանակություն պիտի ունենային դեռևս նախահայկական ժամանակներից եկող տեղական ավանդույթները:

Թե ինչ կոնկրետ տեսք են ունեցել հայկական մեհենական կառուցվածքները, ստույգ հայտնի չէ: Առանձին մեհյանների մասին մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններից հետևում է, որ նրանք ունեցել են ուղղանկյուն-երկայնա-

31 Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ:

32 Տե՛ս Ագաթ., էջ 34, 399—400:

33 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 410—411:

34 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 395—396: Նաև՝ Գր. Կապանյան. Хайаса—колыбель армян,

էջ 85—86:

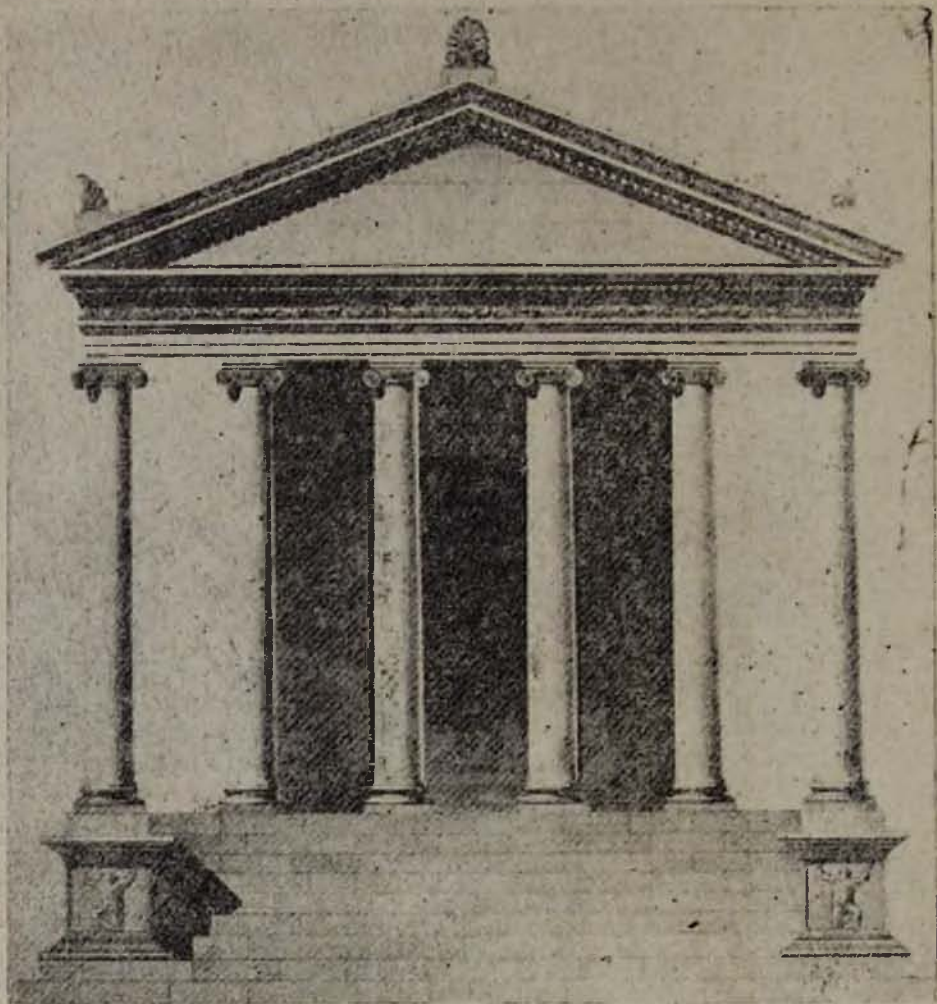
35 Տե՛ս Ագաթ., էջ 395:

36 Տե՛ս Զենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 32—35: Նաև՝ Մ. Արևիկյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1944, հատ. 1, էջ 402—407:

37 Տե՛ս Խորենացի, Բ, կդ:

38 Տե՛ս Նույն տեղում, Բ, խ:

կան հատակագիծ, քարաշեն շինվածք ու փայտածածկ կամ թաղակապ տանիք³⁹։

Գառնիի հեթանոսական տաճարի ֆասադը

Ինքնին հասկանալի է, որ այդ կառուցվածքները պետք է որ լինեին իրենց նշանակության և հռչակին համապատասխան ճարտարապետական-կառուցողական բարձր արվեստի ստեղծագործություններ։ Այդ է վկայում նաև քրիստոնեական կրոնի ընդունման ժամանակ լատինականաբար չկործանված Գառնիի տաճարի ճարտարապետությունը։

Գառնիի տաճարը։ Ճարտարապետական ձևերի ու պատմական տեղեկու-

³⁹ Տե՛ս Ալ. Սահիեյան, Փաստի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 71, 221, 231։

թյունների ուսումնասիրությունից հետևում է, որ Գառնիի տաճարը պետք է ստեղծված լինի մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո տաճարի շենքը օգտագործվել է աշխարհիկ նպատակների համար: Տաճարը կանգուն վիճակում պահպանվել է մինչև XVII դարը և կործանվել 1679 թ. երկրաշարժի հետևանքով: Նրա ավերակները իրենց վրա են բեռնել հայկական ճարտարապետության հարցերը ուսումնասիրող հայրենի և օտար շատ հետազոտողների ուշադրությունը (Շարդեն, Մորիեր, Կեր-Պորտեր, Դյուբուա, Տելֆեր, Շնապել, Շանտր, Մառ, Ռոմանով, Թորամանյան, Բունիաթյան, Տրեվեր և շատ ուրիշներ), որոնցից Դյուբուան 1834-ին մոտավոր ճշտությամբ, իսկ մեկ դար հետո Ռոմանովը և ապա Բունիաթյանը առավել մանրամասնորեն վերարտադրեցին նրա սկզբնական տեսքը⁴⁰:

Տաճարը իր ճարտարապետական մտահղացմամբ և տեղանքում գրաված դիրքով ընկալվում է մարդու տեսողությանը մատչելի ամենահեռավոր կետից մինչև ամենամոտը և յուրաքանչյուր պահին յուրակերպ բացվելով՝ ստեղծում գեղարվեստորեն ներգործող նոր պատկեր: Եթե հեռվից դիտելու դեպքում նրա կառուցվածքը, միացած ամրոցի ճարտարապետական խմբի ընդհանուր ուրվագծին, իր ձևերով ու շինանյութի գույներով, ներդաշնակորեն միահյուսվում է շրջապատի լեռնային բնության բազմերանգ բնապատկերին, ապա, ավելի մոտիկից դիտելիս, նա աստիճանաբար անջատվում է միջավայրից և իր տարածական ծավալային հորինվածքի հուզական ամբողջ ուժով բացվում դիտողի առջև: Է՛լ ավելի մոտիկից հայտնվում են նրա մեկը մյուսից ուշագրավ գեղաբանդակ մանրամասները:

Ըստ երևույթին, Գառնիի տաճարը նվիրված է եղել հին հայկական արևի աստված Միհրի պաշտամունքին⁴¹:

Դահլիճի փոքր չափերը ենթադրել են տալիս, որ ներսում դրված է եղել աստծու արձանը, իսկ ծխակատարությունը տեղի է ունեցել դրսում: Հայտնի է, որ Արևի աստված Միհրը հաճախակի պատկերվել է ցուլի դեմ մենամարտելիս: Տաճարից մոտ 20 մետր դեպի հյուսիս գտնվել է սպիտակ մարմարից մեծ վարպետությամբ քանդակված ցուլի կճղակ: Հավանաբար այն պատկանել է տաճարի ներսում դրված կուռքին, որը քրիստոնեական կրոնի ընդունումից հետո հանվել է շենքից և ոչնչացվել:

Շենքը կառուցված է եղել կապտավուն որձաքարից, պատերը շարված են չոր, առանց շաղախի, որմնաքարերը միացված են մետաղակապերով, և մետաղի ու քարի միացման խոռոչները լցված են կապարով: Դահլիճը ներկայացնում է 5,05×7,98 մ չափի մի սրահ (այսպես կոչվող «նաոս»), հյուսիսային կողմից երկայնական պատերի շարունակությունների միջև ներգծված նա-

⁴⁰ F. Dubois de Montpérleux Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abchasesen, Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. III. Paris, 1839, էջ 386—389, առկա, I սերիա, տախտակ XIX, III սերիա, տախտակ XXXI: Կ. Կ. Романос, Развалины храма римского типа в Бам-Гарни, „Из истории докапиталистических формаций“. М.—Л., 1933, էջ 639, ն. Բունիաթյան, Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, Երևան, 1933, էջ 47 և այլն:

⁴¹ Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 91.

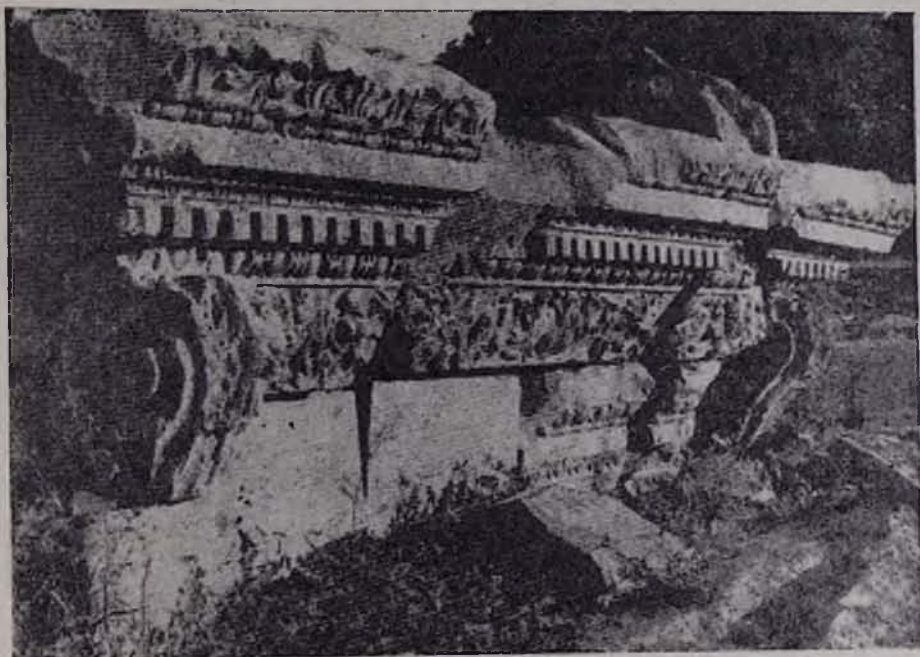

Գառնիի հեթանոսական տաճարի հյուսիս-արևելյան անկյունը զարդարող բարձրաքանդակը

խասրահով (ապրոնաոս), որոնք արտաքինից շրջապատված են եղել քսան-չորս (կարճ ճակատներում՝ վեցական, երկար ճակատներում՝ ութական) սյուներով։ Սյունաշարքի համար ընտրվել է ալսպես կոչված հումեական-հոնիական օրդերը, ալսինքն՝ սյուները դրվել են բարձր պատվանդանի վրա և պսակ-

վել անտաբլեմենտով (արխիտրավ՝ սյունից-սյուն դրված քարե հեծան, ֆրիզ, քիվ)։

Տաճարը ուղղված է հարավից դեպի հյուսիս։ Նրա պատվանդանի խորիսին ու քիվը, ինչպես և գլխավոր ճակատով մեկ ձգված աստիճանները պատվանդանին տալիս են շեշտված հորիզոնականություն և դրանով իսկ ընդգծում նրա վրայից բարձրացող սյունաշարքի ուղղագիծ հորինվածքը և առավել վեհություն հաղորդում նրան։ Շենքի գեղարվեստական արտահայտչականությանը հասել են ոչ միայն նրա ճարտարապետական-կոնստրուկտիվ ճըշմարիտ ձևերի, այլև առանձին մասերի համաշափությունների ու փոխադարձ պայմանավորվածության միջոցով։ Մեծ ուշադրություն է դարձվել նաև մասնամասների մշակման վրա, շենքի հարդարանքներին։

Գառնիի ևՔառնոսական տաճարի մանրամասեր

Ճիշտ է, հելլենիստական մշակույթի հանդես գալուց դեռ շատ դարեր առաջ Հայկական լեռնաշխարհն ուներ, ըստ երևույթին, ուղղանկյուն հատակագծով, սյունաշարքով և ճակտոնով պաշտամունքի կառուցվածքի կերպը (Մուսասիրի տաճարը՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարեր, թերևս նաև Թոփրախ-կալեում), որպիսի սկզբունքը, ըստ էության, ընկած է նաև Գառնիի տաճարի հիմքում։ Սակայն Գառնիի տաճարի հորինվածքը, որը ընդհանուր ճարտարապետության մեջ հայտնի է «պերիպտեր» (հունարեն՝ բոլոր կողմերից սյուներով շրջապատված շինություն) անունով, իհարկե նման է հունա-հռոմեական նույնատիպ հուշարձաններին, բայց զուրկ չէ նաև տեղական արվեստի առանձնահատկություններից։

Եթե հունա-հռոմեական կառույցի միանման մանրամասները հար և նման են իրար, ապա Գառնիի տաճարում դրանք երբեք չեն կրկնվում, կատարված են տեղական արևելյան ժողովուրդների արվեստին բնորոշ բազմազանությամբ:

Ջարդաքանդակներում ականթի ու դափնու տերևների հարուստ տարբերակների ու նրանց հնարամիտ դասավորությունների հետ միասին, հանդես են գալիս տեղական զանազան ծաղիկների, կաղնու տերևների, նուա՜ն ու բուսական այլ զարդամոտիվների բազմապիսի սրամիտ համակցություններ:

Միանման մանրամասները տարբեր ձևով մշակելու սկզբունքը կիրառված է հելլենիստական մշակույթի նաև այլ կենտրոններում՝ Փոքր Ասիա (Պերգամոն, Միլետ, Պրիենե և այլն), Սիրիա (Պալմիրա, Բաալբեկ, Անտիոք, Ջեռաշա և այլն), Իրան (Պերսեպոլիս) և այլուր:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի առյուծագլուխ ֆիգի մանրամաս

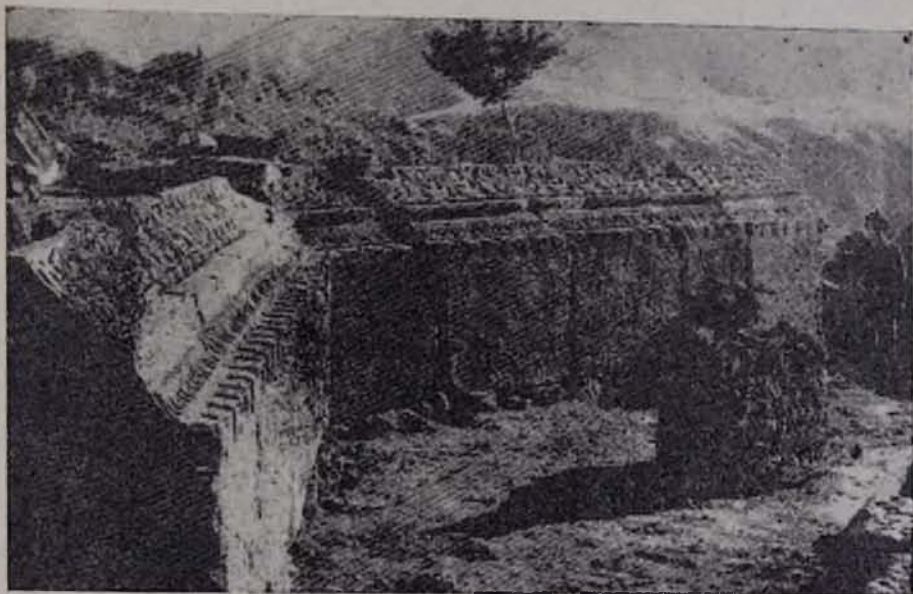
Ուշագրավ է, որ եթե հռոմեական կառույցներում զարդանկարումը արվում է կանոնիկ հրանակներով (կարեփինի օգնությամբ կամ երկրաչափական կառուցումներով), Գառնիում կատարված է ազատ, առավել սահուն պլաստիկ ձևով (խոյակների վոլյուտաների՝ պարույրների կառուցումը, ճարտարապետական մանրամասների պրոֆիլների կառուցումները և այլն):

Պարզեցված են օրդերի առանձին մանրամասները և փոխված՝ համաչափությունները⁴² (քիվը, հայկական ճարտարապետության համանման մանրամասների պես, քիչ է դուրս բերված պատի ընդհանուր հարթությունից, ֆրիզը

⁴² Տե՛ս Կ. Կ. Романов, Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, էջ 652: Նաև՝ Ն. Բունիարյան, Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, էջ 10:

կառուցված է ցածր, փոխված են ատամնաշարքի համաչափությունները և ալլն)։

Գառնիի տաճարի պատերը կառուցված են մեծ վարպետությամբ մշակված որձաքարից, մի բան, որին կարող էին դյուրությամբ հասնել որձաքարի վրա աշխատելու ավանդական խոշոր փորձ ունեցող տեղական քարգործ վարպետները։

Գառնիի հեքաճասական տաճարի մանրամասեր

Որձաքարի մշակման այդ տեխնիկան հայկական լեռնաշխարհում հայտնի լինելով դեռևս ուրարտական ժամանակներից (Արգիշտիխինիլի, էրեբունի, Թելչեբախի, Թուրախ-կալե և այլն), Գառնիի տաճարի կառուցումից շատ առաջ կիրառված է եղել նույն Գառնիի ամրոցի պարիսպների և աշտարակների շինվածքներում, ինչպես նաև Հայաստանի նույն ժամանակաշրջանի բազմաթիվ այլ կառույցներում (Արմավիր, Երվանդաշատ, Դարանաղյաց Անի և այլուր)։

Գառնիի տաճարի կառուցվածքում փայտյա ոչ մի մաս չի եղել։ Շենքը ունեցել է քարային կոնստրուկցիաների մի հատուկ սիստեմ, ուր բացի արխիտրավի քարերից, մնացած բոլոր մանրամասները (ֆրիզ, քիվ, զուսն սանդրիկ, նրա վրայից ընթացող շարքի քարերը, սյունասուրհի և նախամուտքի առաստաղի սալերը) ունեն թաղակապ հորինվածքներին բնորոշ սեպածե միացումներ, իսկ դահլիճը՝ գլանաձև (կիսաշրջանաձև) քարաշեն թաղակապ ծածկ։

Թաղը վերևից ծածկվել է կրաշաղախով և վերջինիս վրա ամրացվել որձաքարից պատրաստված կղմինդր (սալիկներ), ճիշտ այն ձևով, ինչպիսին հանդիպում ենք Հայաստանի վաղ միջնադարի թաղակապ կառուցվածքների

տանիքներում: Կրաշաղախի բեռի կշիռը նվազեցնելու նպատակով, նրա մեջ օգտագործված են հրաբխային ծակոտկեն շատ թեթև քարեր: Ի դեպ, նման մոտեցում գոյություն ունի նաև Զվարթնոցի VII դարի տաճարի կոնստրուկտիվ առավել պատասխանատու հանգույցներում:

Ուշագրավ է, որ Գառնիի տաճարի աղոթասրահի՝ «ցելլայի» հատակագծի համաչափությունները (5:8), նույնիսկ բացարձակ չափերը (5,05:7,98 մ) հարևան են էրեբունիի այսպես կոչված «սուսի» տաճարի հատակագծին:

Նշանակում է Գառնիի տաճարի միջուկը կաղմող աղոթասրահի ամբողջ կառուցվածքը (սրբատաշ որձաքարով պարզ շաղվածք, քարակերտ թաղակապ ծածկ, թաղի վերևում կրաշաղախ և վերջինիս վրա ամրացված որձաքարի սալիկ-կղմինդրով տանիք, համաչափություններ, նույնիսկ բացարձակ չափերը) սերտորեն կապված է ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի տեղական ավանդույթների հետ: Տեղական ավանդույթները դրսևորվում են նաև տաճարի մանրամասների մշակման մեջ:

Գառնիի տաճարի ճարտարապետությունը ընդհանրության մեջ գտնվելով հելլենիստական արվեստի հետ, առանձնապես առնչվում է փոքրասիական նույնատիպ կառուցվածքներին (Թեոմես⁴³, Սագալաս⁴⁴, Պերգամոն⁴⁵), իսկ որոշ զարդամոտիվներում նաև սիրիական համանման հուշարձաններին (Բաալ-բեկ⁴⁶): Անտարակույս, Հայաստանում գոյություն են ունեցել Գառնիի տաճարի ճարտարապետական բնույթն ունեցող նաև այլ կառույցներ: Այդ է ցույց տալիս Վաղարշապատում՝ Հռիփսիմի տաճարի հիմքերում Գառնիի տաճարի ճարտարապետական ոճն ունեցող մանրամասների բացահայտումը: Նույն ոճի ճարտարապետական մանրամասն գտնվել է նաև պատմական Նիգ գավառի Ափնա (Աղբնա) գյուղում:

Այդ շինությունները իբրև հելլենիստական տեղական արվեստի արգասիք՝ նույն ոճի հայկական մյուս հուշարձանների հետ մեկտեղ, ներկայացնում են հելլենիստական մշակույթի ընդհանուր շղթայի յուրակերպ օղակներից մեկը:

Այլ շինություններ: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև մեմորիալ ուշագրավ կառույցներ:

Խորենացու վկայությամբ, երբ մարտում զոհվում է Նրվանդ թագավորը, Արտաշեսը «...յիշեալ՝ թէ խառնուած Արշակունւոյ է Նրուանդ. հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»⁴⁷, կամ Վաղարշակ թագավորի որդին հյուսիսային ցեղերի դեմ մղած պատերազմի հազթանակի առթիվ, իբրև «...դիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով»⁴⁸:

⁴³ См. К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 51—59. С. Ч. Lanckoronski, Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie, Second volume, La Pisidie, Paris, 1839, տախ. III, էջ 85, 87.

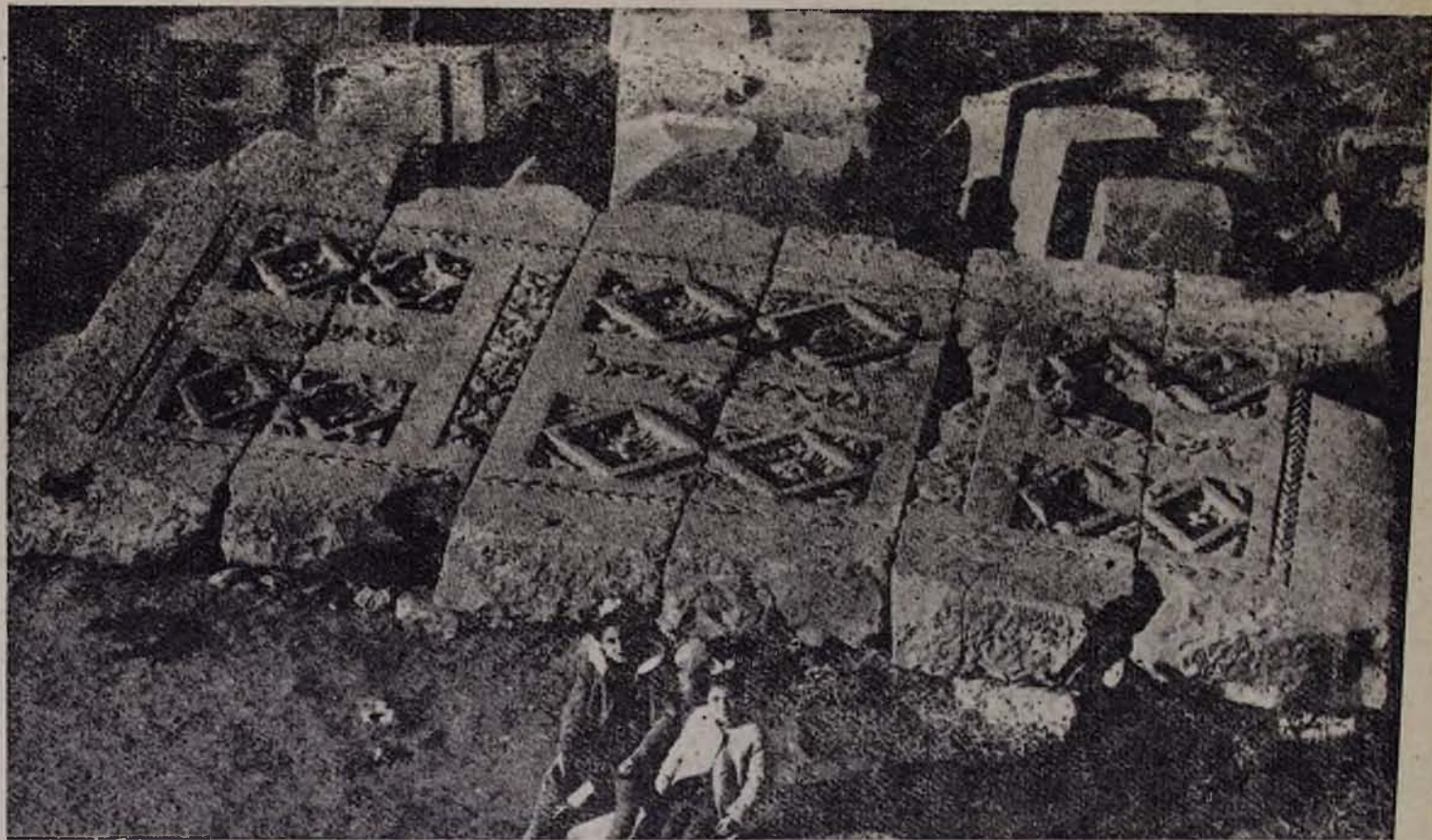
⁴⁴ См. К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, նույն էջեր. С. Ч. Lanckoronski, Les villes..., տախ. XXIV.

⁴⁵ H. Stiller, Königl. Müssen zu Berlin. Altertümer von Pergamon, Das Traileum, Vr, Tafel XXXI.

⁴⁶ См. B. Schulz und H. Winnefeld, Baalbek, էջ 63, նկ. 34, էջ 78, նկ. 49 և այլն:

⁴⁷ Խորենացի, Բ, խզ:

⁴⁸ Խորենացի, Բ, կե, նաև՝ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 35:

Գառնիի ներանոսական տաճարի ճախամուտքի առաստաղի սալերը

Հետաքրքրական են եղել հատկապես դամբարանային կառույցները (հայ Արշակունի թագավորների՝ Անի-Կամախի և Անգեղ բերդի դամբարանները, Փարաքարի դամբարանը և այլն)։

Փարաքարի դամբարանը կառուցված է համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլրի գագաթին։ Այն ունի աշտարակաձև հորինվածք, որը վեր ելնելով համատարած հարթակի վրայից, արտաքինից ունեցել է հավանաբար բազմանիստ, ներսից կորագիծ կառուցվածք։ Թաղումը կատարված է կենտրոնում, հիմքի շարվածքի հորիզոնին հավասար և ուղղված է հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք։

Դամբարանային շինությունը ներկայումս ամբողջությամբ ավերված է. պահպանվել են ներքևից 1—2 շարքի մնացորդներ, իսկ շրջապատում՝ թաղակապ ծածկի և կորագիծ վերջավորություն ունեցող ինչ-որ բացվածքի կամարի առանձին քարեր։ Շինանյութը տեղական մոխրագույն տուֆաքարն է։ Պեղումների ժամանակ ներսից գտնված նյութերը (Տիգրան Բ-ի դրամներ, խեցեղեն) հնարավորություն են ընձեռում ամբողջ կառույցը համարել մ. թ. ա. I դարի գործ⁴⁹։ Հայտնի են նաև այս տիպի ուրիշ կառույցներ։

Շինաբառակա տեխնիկան։ Հայաստանի մինչքրիստոնեական ժամանակաշրջանի շինարարական տեխնիկան եղել է դեռևս նախահայկական շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ավանդույթների շարունակությունն ու հետագա զարգացման արդյունք։

Պատերի շարվածքի համար իբրև հիմնական շինանյութ օգտագործվել է որձաքարը և տուֆը, առանձին դեպքերում նաև գետաքարը և թրծած աղյուսը։

Մոնումենտալ շենքերի, ինչպես նաև պաշտպանական կառույցների պատերը շարված են քարի ուղղանկյուն սրբատաշ զանգվածների (կվադրների) համատարած դասավորությամբ, չոր, առանց շաղախի, և որմնաքարերը հաճախ միացված մետաղակապերով։ Վերջիններն ունեն ուղղանկյուն կտրվածք կամ ծիծեռնակի պոչի տեսք, կան նաև ծիծեռնակի պոչի տեսք ունեցող փայտե, թերևս նաև որձաքարից պատրաստված կապեր (Արմավիր)։

Երբեմն լինում է պատի խառը շարվածք, տ.՝ սրբատաշ ուղղանկյուն քարերով ստեղծված շրջանակի ներսը լրացվում է կիսամաքուր տաշվածք ունեցող քարերով կամ ճեղքված որձաքարի ու գետաքարի զանգվածքով։

Քարի ոչ ուղիղ զանգվածներով (կվադրներով) կառուցված շենքերում (պալատական, բնակելի, տնտեսական, կոմունալ) և հիմքերում իբրև կապակցման միջոց օգտագործված է կրաշաղախը։ Մածկերը եղել են փայտաշեն և քարաշեն (թաղակապ), տանիքի համար ծածկանյութ են հանդիսացել մարմարյա, որձաքարի սալիկները կամ կղմինդեր։

Այսպիսով, Հայաստանի ստրկատիրական հասարակության գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ ընդգրկող ժամանակաշրջանի բնակավայրերի, ճարտարապետական խմբերի ու առանձին հուշարձանների վերաբերյալ այս խիստ սակավաթիվ տեղեկություններն ու նյութերն անգամ ցույց են տալիս, որ երկ-

49 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1։

րում ստեղծված են եղել ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի բազմաթիվ օջախներ:

Այդ օջախներում կերտվել ու ժամանակի հասկացողությամբ զարգացման նշանակալից բարձրության է հասել մի հարուստ բազմաժանր ճարտարապետություն: Թե՛ այդ բնակավայրերի հատակագծային հորինվածքների հիմքում

Գառնիի հեթանոսական տաճարի ֆրիզի փառերից

ընկած քաղաքաշինական տեղական սկզբունքները, թե՛ պահպանված հուշարձանների մնացորդները և թե՛, մասնավորապես, հեթանոսական այդ շինությունների շրջապատում, հաճախ նրանց հիմքերի վրա բարձրացված քրիստոնեական անդրանիկ կառույցները⁵⁰ աներկբայորեն վկայում են, որ այդ ճարտարապետությունը, սերտ շփման մեջ գտնվելով ժամանակի առաջավոր, հունա-հռոմեական ու հելլենիստական մշակույթ ունեցող հարևան մյուս երկրների ու ժողովուրդների արվեստների հետ, ընթացել է զարգացման իր յուրահատուկ ճանապարհով:

3. ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրիագործություն և գեղարվեստական ֆանդակ: Հայ հին արվեստի այս բնագավառը կարելի է բաժանել երկու ճյուղի՝ այն է՝ անդրիագործություն կամ արձանագործություն և գեղարվեստական քանդակ (հարթաքանդակ, բարձրաքանդակ) քարի կամ փայտի վրա: Եթե արձանագործությունը հին Հայաստանում կապված էր գերազանցապես պաշտամունքի հետ, ապա գեղարվեստական քանդակը ծառայում էր հիմնականում ճարտարապետական հուշարձան-

⁵⁰ Տե՛ս Ալ. Սահիյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 183—186, 229—232: